

ՀԱՅԵՐԸ

ՄԱՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՏԵՍԱԿԷՏԻՑ.

(Շարունակություն) *

Հայերը իւրեանց լեզուաւ Արեաց ազգերի կարգին են պատկանում: Պրոֆ. Բ. Պատկանեանի կարծիքով Հայոց լեզուն միջին տեղն է բռնում գերմանական և սլաւ—լեթական խմբի և Հնդկա-Յւրոպական լեզուների մէջ՝ ներկայացուցիչ է հանդիսանում ինքնուրոյն, անհետացած (զուցէ Փոքրասիական) խմբի: Նորագոյն լեզուագէտները Հայոց լեզուն սովորաբար վերագրում են Թրակիական—Փաւլգիական ծիւղին, հաւելելով սոյն գէպքում Հերոդոտին, որ Հայերին ազգակից է համարում Թրակացոց, Փոխ գիայում գտնուած հին գանգերի նմանութիւնը Հայոց հետ կարծես, հաստատում է այս ենթադրութիւնը: Սակայն, եթէ ի նկատի առնուի Հայերի հարաւային սեւահեր տիպարը, որ բաւականին տարբերում սլաւ—լեթականից և գերմանականից, այն ժամանակ նոցա մէջ աւելի շուտ պէտք է տեսնել արիացած ցեղ (բատ լեզուի) քան թէ զուտ արիական. թէև հարկ է նկատել, որ բազմաթիւ Յոյների և մինչև անգամ հարաւային սլաւ ազգերի տիպարը այնքան էլ խիստ չէ, զանազանում հայկականից: Իսկ եթէ ընդունելու լինինք Սեւծիւի ենթադրութիւնը, թէ արիական տիպարը բրախեկեֆալական էր, այն ժամանակ Հայերին պիտի ճանաչենք այնպիսի մի ազգ, որ արիական լե-

զուաւ հանդերձ պահպանել է նաև արիական տիպարը և եկել է Փոքր Ասիա Փոխգիայի և Թրակիայի վրայով Եւրոպայից:

Հայերի հին տիպարի մասին դատելու համար, անհրաժեշտ հարկաւոր էր ունենալ այդ տիպարի պատկերանկարը, որը, զժրախտաբար, չի գտնուում: Ծշմարիտ է, Լուշանը ակնարկում է Հետտիտների պատկերների վրայ, որոնց նա Հայերի ազգակից է համարում: Բայց, նախ՝ ոչք էին Հետտիտները ըստ լեզուի մինչև այժմ չէ բացատրուած (ոմանք կարծում էին, թէ նոքա Ուրալ—Ալթայից էին, ինչպէս Բարիլոնի հին բնակիչները Սումմեր—Ակկադացիք): Երկրորդ՝ Հետտիտների տիպարը մի քանի հետազոտողների կարծիքով, յիշատակարանների վրայ մեծ տարբերութիւններ է ներկայացնում, երբեմն նմանելով Բուշիտներին և Սեմիտներին: Բերտին՝ ուսումնասիրելով Բարիլոնի և Ասորեստանի յիշատակարաններից յատկապէս տոհմական տիպարները, հնարաւոր է գտնում գտնել նոցա մէջ հայկական տիպար, այն է երկու գեոպանների պատկերանկարը Ասուրբանիպադ Թագաւորի առաջ՝ Էլամում (տե՛ս Bertin, The races of the Babylonian Empire, Journal of the Anthropol. Institute London 1888. vol. XVIII): Այդ երկու անհատները խիստ տարբերում են Ասորեստանցիներից իւրեանց երկար երեսի գծագրութեամբ, երկար ծուռ քթով, հաստ շրթութունքներով, բարձր հասակով, առհասարակ հրէական տիպարի նշաններով, որ բոլոր Բերտինի, բնորոշում է նաև Հայերին: Սակայն յիշեալ արդի Հայաստանի նահանգից (Վանից) գնացած գեոպանների մէջ հազիւ թէ կարելի լինի տեսնել բնիկ Հայերին, վասն զի Հայաստանը այն ժամանակ Ուրարտուի Թագաւորութեան մասն էր և բնակիչները ոչ թէ Հայեր էին, այլ Խախիք (Халды): Իսկ ինչ վերաբերում է հրէական տիպարին, պէտք է ասել, որ Բերտին ենթադրում է մինչև անգամ՝ թէ այդ տիպարը սեմիտական չէ, վասն զի մենք չենք գտնում Ասորեստանցիների և Արաբների մօտ, այլ թէ Հրէայք սեպհականել են այն, որք տակաւին բնակուելիս են եղել հին Հայաստանի հողի վրայ, այդ տիպարը յետոյ փոփոխուել է Պաղեստինում և Եգիպտոսում:

իս, ածանցունել է բուեիլի բառը: Եւ այդ դեպքն է Տարի մասին «բուեիլն նմա երգ բաեիլցն» որ պ. Մառ բարգմանում է. «նորան (տ. հոյ. ի պատիւ նորա) առնողան ում էին (декаламповали) շատ տխրաւոր բանաւոր երգ»: Եւ այսպէս անմիջապէս աւելացնում է. «Ձեռն պնդում այդ (առնողանում էին) բառի վրայ, ինչպէս եւ մեռ լաւայ «բուեիլաց երգերի» միշտ իմաստը որոշել: Եւ կամեցա՞յ միայն իրեն Մ. Խոսեանցու խօսքերի հիման վրայ ցոյց տալ բուեիլաց ասացումսի եւ բուեիլ բայի միջեւ եղած ստուգաբանորեն ակնյայտի կապը:—Պ. Մառի եւ մեր քաղաքայինների նմանութիւնը եւ տեղի եւս քաղաքայինների կրօնական ընկերացողը:

* Տես Ստրաս 1899 թ. համար Բ. էր. 87:

Սակայն այս կարծիքը հաւանական չէ թուում մեզ, որովհետեւ այն հին ժամանակներում Հայերը չէին կարող լինել Հայաստանի ահա-մաններում: Աւելի շուտ կարելի է թողնալ Հայերի ազգեցութիւնը Հրէից վրայ և ընդհակառակն: Սակաւ ինչ ուշ, Բարեկոնեան գերութեան օրերից սկսած՝ V—V-րդ. դարերում Բրիտանոսից առաջ, և մանաւանդ քրիստոնէութեան առաջին դարերում, երբ Հրէայք նշանաւոր բաղմութեամբ տարածուեցան Հայաստանում, ձեռք ձգեցին առուառւրդ, առին քանի մի պետական անձինք և Բագրատունեաց թագաւորութեան հարստութիւնը* (?) ինչ և իցէ, բայց Կովկասու լեռնական Հրէայք և մինչև անգամ Սերոգական Հրէից մեծագոյն մասն (որպէս և Ղրիմի Բարախմները) ներկայումս շատ քիչ նմանութիւն ունին սեմիտական հին տիպարի հետ և Հայերի չափ և գուցէ նոցանից էլ աւելի բրախիկեֆեական են: Իսկ այդ հանգամանքը ցուցանում է, թէ տակաւին Փոքր Ասիայում և Ասորիքում եղած միջոցին նոքա ընդունել են նշանաւոր մասն բրախիկեֆեական տարրի խառնուրդից: (տես Ikow. Zur Anthropologie der Juden, «Archiv für Anthropologie», Bd. XV; Luschen—Correspondenz-Blatt der d. anthr. Ges. 1892. S. Weissenberg, Die südrussischen Juden—Archiv für Anthropologie Bd. XVIII).

Սակայն դառնանք Հայերին և տեսնենք, թէ ի՞նչ է յայտնի կամ թէ ի՞նչ են ենթադրում գիտնականները նոցա բնակչութեան մասին Փոքր Ասիայում և Հայաստանում: Վերը մենք արդէն առաջինք, թէ Հայոց լեզուն վերագրում են Հնդկա—եւրոպական լեզուների թրակափոխութեան խմբին: Բեկլ ենթադրութիւն է անում, թէ Հնդկա—եւրոպական Հայերի հնագոյն զաղթականութիւնը (Հայկ—Հայերի առասպելական նահապետի և ազգի անունն է, դէպի Փոքր Ասիա կապում էր կիմմերացիների գաղթելու հետ հարաւային Ռուսիայից (որոնց յիշատակը պահպանուել է Կիմմերական Բուսփորի—Կերչի նեղուց յունական անունն մէջ. Կիմմերացիք

հալածուած էին արիական Սկիւթացոց կողմից: Բեկլ տրամադիր է մինչև անգամ Կիմմերացիներին նմանեցնել հին Հայերին (ինչպէս որ Բրդերին նա Սկիւթացոց սերունդ է համարում) և կարծում է, թէ Փոփոքից Հայերը անցել են Մակեդոնիայի կենդրոնը և բնակութիւն են հաստատել) Կապադոքիայում և Կիլիկիայում ուր հաւանական է, որ նոցա են պատկանում մինչև այժմ տեղ տեղ մնացած յայտնի սուտ—Հեռախառն արձանագրութիւնները: Այստեղից նոքա տարածուեցան Տիգրիս գետի գաղտախարհում (արդի Դիարբեկիր), յետոյ խաղացին գնացին դէպի հիւսիս և հիւսիսային-արևելք, դուրս մղելով տեղական բնակիչներին—Պոնտոսի Մախտեաց—և վերջապէս տիրեցին նոցա մայրաքաղաք Վան-Տոսպին: Մախտեաց (Վանի) թագաւորները Ուրարտու աշխարհից հարկադրուած էին իւրեանց արքայանիստը տեղափոխել Նրատի հովիտը, ուր նոքա տիրապիտեցին դրացի ազգերի երկիրներին և իւրեանց մայրաքաղաքը հաստատեցին հին գաւառական Արմաւիր քաղաքում: Հայոց աւանդութիւնը մեծ հնութիւն է բաշխում այս քաղաքին (որ իբր թէ չինել է Արմաւիր, Հայաստանի Նահապետ Հայկի թոռն և Արմենակի որդին, 2000 տարի Բրիտանոսից առաջ) բայց պատմական տեղեկութիւնները Արմաւրի մասին, իբրև Հայաստանի մայրաքաղաքի, վերաբերում են միայն քրիստոնէութեան առաջին դարուն, իսկ դորանից առաջ Պարթեացի (Արշակունի) թագաւորների բնակչութեան տեղը, որոնք կառավարում էին Հայաստանը, աւելի հարաւ էր, Մծբնում (Նիսիբիս), Արդ՝ Հայոց աւանդութիւնը Արմաւրի հնութեան մասին, իբրև մայրաքաղաքի, կարելի է բացատրել սոյն քաղաքի նշանակութեամբ աւելի հին Ուրարտու ցեղի օրերում և նախ քան այս երկրի Հայերի ձեռքով նուաժուիլն (որ ապացուցանում է բազմաթիւ բնեւագիր արձանագրութիւններով գտնուած յիշեալ տեղի շրջակայքում), իսկ Հայերի ժամանակ դա երբէք նշանաւոր կեն-

* Ըստ վիպալեռնի Մ. Խորենացու, յայտնի բան է: (տես Պատմ. Գիրք Բ. Գ.):

Ծան. բարդ:

* Տես Մ. Վ. Նիկոլսկու Климатическая картина Закавказья, 1896 г. և նոյնի մեր քաղցմանութեամբ «Բնական պատմագրութիւններ Ռուսաց Հայաստանում» Վեներկ. 1897 г.

Ծան. բարդ:

գրան չէ՝ եղած և շուտով տեղի է տուել Երևանդաշատի Արտաշատի և Անուշ առաջի Հայերի ակներե և, որ Թիբեցին Արմաբին պատյա անելով Արարաթի արեւելեան կողմից և անցնելով Երասխ գետը Թաղթում Խալիբ (Халиб) հարկադրուած էին յետ նահանջել Երասխի հոսանքով, գէպի արեւմուտք՝ Սարիղամիշի վրայից Հասան-գալայի կողմը, այն երկիրը, որ երկուր ժամանակ պահպանել էր Խալիբի անունը։ Այսպէս ուրեմն, Հայերին յաջողուեցաւ հաստատուել այսպէս ասած Հայաստանում միայն երկարատեւ քառն պատերազմներ մղելուց յետոյ Ռարտեան գեղի կամ Պոնտոսի Խալիբի հետ մի ցեղի, որի լեզուն տակաւին չէ որոշուած, բայց որով հաւանական է մասամբ հնթադրել, թէ խօսում էին Բարթուկեան կամ Վրաց ցեղի նախահայերը։ Հայերի շարժումը գէպի հիւսիսային արեւելք Փոքր Ասիայից Անդրկովկաս, ինչպէս յայտնի է, շարունակում էր նաեւ պատմական ժամանակներում և մանաւանդ արաբայադուեցաւ ներկայ դարում այն է 1829 թ. և ապա 1877-1878 թ. ուսումնական պատերազմի միջոցին և վերջին դադանում թիւնների ժամանակ 1896 թ.։

Ներկայումս Հայերի մեծագոյն մասն բնակում է Ռուսաց Անդրկովկասում Ծածկաց Հայաստանում և Բուրգասանում Երզնի, որոշել նոցա թիւը առ այժմ անհնարին է։ Անդրկովկասու վերաբերութեամբ կարելի է յուսալ, որ 1897 թ. Յունիարի 28-ին կատարուած առաջին Ռուսաց համաժողովրդական աշխարհագրի մանրամասն մշակութիւնը կայ մեզ շուտով Հայերի ճիշտ թուահամար այս երկրի (Անդրկովկասու) զանազան նահանգների և գաւառների նկատմամբ։ Տարակոյս չկայ որ այդ թուահամարները մինչև այժմ ենթադրութեամբ աւելի կլինին։ 1886 թ. ժողոված բնամանկաց ցուցակներից, որ մշակել է կովկասեան Ստատիստիկական կոմիտեար, երևում է, որ Անդրկովկասու ազգաբնակչութեան թիւը հասար 4,782,458, որոնցից 958,371, կամ 20% Հայեր են։ Ըստ 1897 թ. տարեկան աշխարհագրի (переписи) Անդրկովկասու բնակիչների թիւը 5,994,363

էր, այսինքն 1,211,905 կամ 25% ռուսիւն թիւը, ընդունենք, թէ Հայերի թիւը նոյնպէս պիտի աւելանայ 25%-ով, ապա ուրեմն նոցա բնահամար թիւը լինելու է 1,200,000, 1886 թ. ձեռք բերած տեղեկութիւնների նայելով, Հայերը մեծաւ մասամբ բնակում են Երևանի նահանգում (56% բնահամար թիւը), ապա Գանձակի (35.4%), Թիֆլիզի (24.2%) և Ղարսի (21.3%), նահանգում պակաս են Բաղուի նահանգում (78%), աւելի Սեծովի գաւառում (6.8%) և Բուլթայի նահանգում (1.8%), իսկ Գաղստանում և Զաքաթալի գաւառում նոքա 1% ից պակաս են։ Անդրկովկասու քաղաքների բնակչութեան մէջ Հայերը (յնելով նոյն 1886 թ. տեղեկութիւնների վրայ) նշանաւոր դեր են խաղում կազմելով բնակիչների կէսը Ղարսում (54.3%) և Թիֆլիզում (45.2%), 2/5 չափ Զաքաթալում (40%) և Գանձակում (39.4%), 1/5 Երևանում (33.1%) և 1/5 Բաղուում (21.3%) և Բուլթայում (21.5%)։

Ինչ որ վերաբերում է Ասիական Թուրքիային, պէտք է նկատել, որ ստատիստիկական ճիշտ աշխարհագրի բացակայութեան շնորհիւ, Հայերի թիւը աւելի սակաւ յայտնի է։ Լաւագոյն տեղեկութիւնները գտնում են Vital Guimet-ի „La Turquie d'Asie“ գրքում, որ երկրի 12-ամեայ ուսումնասիրութեան արգասիք է, հեղինակը իւր ստատիստիկ տեղեկութիւնները քայել է մի կողմից տաճկական պաշտօնական հրատարակութիւններից, (ալմանախ „Salnameh“, Nufuss indarassi—ստատիստիկական բերրոյի հաշիւներից—մի քանի վեկայթիւնների համար կազմած), միւս կողմից բազմաթիւ թղթակիցների հաղորդածներից։ Կլինէի աւելեկութիւնները կարելի է համեմատել նաեւ Արգրումի անգլիական հիւպատոս մայոր Տրոտտերի 1880 թ. հաւաքածի, որպէս և Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի նոյն 1880 թ. տեղեկութիւնների հետ։ Նորագոյն ժամանակում (1895 թ.) այս բոլոր աղբիւրները զենեաւ Յելենի մշակութեան ենթարկեց և դրա արգասիքը հրատարակուեցաւ Записки кавказ. общества Н. Г. Географическаго Общества հանդիսի XVIII հատորում։ իսկ յետոյ դրա եզրակացութիւնը, աշխարհացոյ-

յով հանդերձ, լոյս բնծայեց պրոֆ. Զուպան (Зупанъ) յայտնի աշխարհագրական հանդիսում, որ կոչուում է Petermann's geographische Mittheilungen, 1896. I: Վերոյիշեալ թուերի ուսումնասիրութիւնից երևում է, որ Փոքր Ասիայի (Կրեաէ կղզու հետ) բնակիչների ընդհանուր թիւը կարելի է որոշել 13,241,000, որոնց թւում Հայերը կազմում են 1,144,000, այսինքն 8,7⁰/₁₀: Իսկ եթէ ի նկատի առնենք Փոքր Ասիոյ արեւելեան մասն, Հայաստանը և Բուրգիստանը, այն ժամանակ բնակիչների ընդհանուր թուից — 6,898,000, Հայերը կըլինեն 938,000, այսինքն 13,6⁰/₁₀: Զանազան վիլայէթներում այս տոկոսը տարբերուում է՝ 4, 5-ից (Տրապիզոնի վիլայէթ) մինչև 33⁰/₁₀ (Բիթլիսի վիլայէթ) և առ առաւելն հասնում հետեւեալ սանձակներում՝ Վանում (50⁰/₁₀), Դոզանում (47⁰/₁₀), Մուշում (45⁰/₁₀), Բիթլիսում (30⁰/₁₀), Սղերդում (30⁰/₁₀), Ադանայում (29⁰/₁₀), Արզրումում (23⁰/₁₀), Կեսարիայում (23⁰/₁₀), Դիարբեկիւրում (22,5⁰/₁₀): Բարաէկից երևում է, թէ Հայերի ամենաշատ բնակչութիւնը ընկնում է նոյն սանձակների վրայ, որոնք շրջապատում են Վան լիճը (բացի Հեկկիարի սանձ), ապա այնտեղից դէպի արեւմուտք: Արզրումի և Դիարբեկի միջի տարածութեան վրայ: Սև ծովի հարաւային ափերում և աւելի արեւմուտք Սիվասի և Հայեսպի վիլայէթներում Հայերը սակաւաթիւ են. բայց աւելի արեւմուտք՝ Դոզանի, Ադանայի, Կեսարիայի սանձակներում՝ նոքա դարձեալ նշանաւոր տեղ են բռնում բնակիչների թրւում: Համեմատելով վերը բերած անդեկութիւնները Հայերի քանակութեան մասին՝ Անդրկովկասում և Փոքր Ասիայում, կարելի է ենթադրել, որ այդ քանակութիւնը մօտաւորապէս հաւասար բաժանուում է Ռուսիայի և Թուրքիայի մէջ, և հաւանական է, թէ ընդհանուր թիւը կազմում է ոչ պակաս 2,400,000-ից, իսկ աւելացնելով դուրս վրայ Պարսկաստանում (50,000) չափ, Հնդկաստանում (Յոյնիքի և Ասորոց հետ մինչև 200,000), Եւրոպական Ռուսիայում և Եգիպտոսում Արեւմտեան Եւրոպայում և այլ տեղերում ցրուած Հայերին, կստանանք 2,700,000, ից ոչ պակաս անհատներ, որոնք պատկանում են Հայոց ազգին:

Մ. Շովրեան

ՉԱՐՉԱՐԱՆՔԻ ՇԱՒԱԹ.

(Շիրակի գիւղական կեանքից)

Ա.

Չիք-չորեքշաբթի, Աւագ-հինգշաբթի,
Յուզի-ուրբաթ, Զատիկ-շաբաթ.

Չիք-չորեքշաբթի է. Ասածու իրան օրը մեր տունը մի կտոր պիւր ջուրն էր լցուում, խմոր էղնում, հմայ էօր հացի շեն մերոնք: Էօօրուայ պաշարը երեկուանից են տսել. Թնդիւրը վառելուն պէս կերակրի պղնձի հետ խէչեր-կաթներու վրայ շարուած են մայապղնձները, լիքը ջրով, որ տաքցնում էին աման-չաման լուանալու, սրելու՝ տղայ, աղջկայ գլուխ լուանալու ու լուացք էնելու: Պտի սրբուել ու սրելը, մաքրել ամէն կեղտոտութիւն, որ վերանայ ու չքուի Չիք-չորեքշաբթու հետ տան տեղի վրէջէն ու էն տեսակ դուլալ աչքով, հալալ սրտով, յիտաւի շորով դիմաւորել սուրբ Յարութեանը: Թափփայ հարսն ու Մաղթաղ անիս ձեռ առան օդէն. խսիլ, քաշայ, խալի ու բարձ քուլի դուրս քցին ու փռեցին արեկողը. պատ-պատառակ սկսին աւելել ու սրել: Հարս խաթունն ու հարս ապլան ձեռ առան տան կճոճ-բղուղն ու պղ-դընձիկէն աւելել ու շփել: Պիջի անան ու Զանան մարիկը լուացքն սկսին: Մենձ անան էլ աղջնիկ ու տղայ, ինչ որ կայինք սուներ, նոր ոտ երածէն ինչաբի չկուող բռնող՝ գլխուն թոփ էրաւ ու թոմառ օխչիի ոխուր պէս քշեց, լցաւ գոմը, մենձ աղջկներուն թամբայ տուաւ քուլէ-քով տաք-տաք ջուրը կրել, ու ինքը թեկերը քաշած սկսաւ մէկ մէկ գլխներս թրջել, լուալ ու բաց թողնել: Լաւ էլ չէինք ուզում գլխներուս լուանալու, ճնկճնկում ու լաց էլնք էղնում, հմայ ուր պտի պրծնէինք մենձ անայի փոլատ ձեռներէն. որիս որ դուստուկը վրայ բերէր՝ տեղն ու տեղը տապկցնէր, գետնին կը հաւորէր: Ահեւում մեզնէն սրը սուս ու փուս գլուխն էր սանրում, որն էլ ձէնը փոքր քցած, նոր էղած քուռակի պէս սնկրտում: Հմայ ճարն ինչ՝ շատ էլ սրտեղութիւն չէ, ինչ կրնանք էնէ, մենձ անայի բռնանքը ֆիւ լաքուճի պէս գլխներուս վերեր բռնած է: Չիք-չորեքշաբթի է, բաւաներ ջան, գլխներդ լուանաւ, նոր-նոր շորերդ հագցնաւ, որ մաքուր, շորհըսով տղեք էղնէր, սուրբ հաղորդութեանն արժանանալ: Քրիստոս Տիրոջ գերեզմանը համբուրէր ու էման կարմիր հաւ-կիթն ուտէր, ըսում էր մենձ անան մեզի դուր-գուրելով, հմայ սրս որ անկանջ չէինք էնում ու էլի շարունակում ճնկճնկալ՝ էս անգամ ձեռք